

В руинах мавзолеев на озере Аулиеколь в Экибастузском районе, которое находится в 60 километрах от Экибастуза, были найдены многочисленные предметы старины. Сохранились уникальные артефакты – серебряные монеты, фрагменты архитектурного декора, украшений, расшитые золотом одежды, остатки вооружения в виде богато украшенных колчанов с наконечниками стрел [6].

Первый мавзолей размером 19 x 12 метров был исследован с 2006 по 2010 год. Это было одно из крупнейших погребально-культовых сооружений в степной зоне Казахстана в XIV–XV веках [6]. Эти архитектурные памятники свидетельствуют в пользу нахождения здесь одного из центров кочевой золотоордынской знати.

Таким образом, средневековые археологические памятники Павлодарского Прииртышья представляют собой уникальные объекты материальной и культуры средневековых насельников. Их изучение проливает свет на уровень развития военного дела, хозяйства и промыслов, религиозных верований. Казахское Прииртышье в период раннего средневековья было территорией Кимакского каганата об этом свидетельствуют курганные могильники кимакских племен. При продолжении археологических изысканий в перспективе возможно обнаружение на территории Павлодарской области городов кимаков описанных в сочинении ал-Идриси.

Список литературы:

1. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. Отв. ред. Г.М. Камалова. – А.: «Аруна», 2010 – 600 с.

2. Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – А.: Казак университеті, 2006. – 356., илл.

3. Инсебаев Т.А. Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Часть 1. С древнейших времен до XX века. – НПФ «ЭКО», Павлодар, 2000. – 240 стр.

4. Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья. Учебное пособие. / Под ред. А.Л. Захаренко. – Павлодар: Государственный университет им. С. Торайгырова, 2003 –133 с.

5. Горбунов С. Секреты древней Кимакии На сайте: <https://www.kazpravda.kz/multimedia/view/sekreti-drevnei-kimakii1>. (дата обращения 01.12.2020)

6. Исабеков Р. Ак-Орда раскрывает секреты. На сайте <https://www.caravan.kz/gazeta/akorda-raskryvaet-sekreti-87376/>. (дата обращения 01.12.2020)

ХІХ ғасырдың ІІ жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі орыс деректеріндегі Қыпшақтар тарихы Сағадатов Т.Т.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы, тарих магистрі Н.Н. Елкей
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

XV ғасырдың ортасында Қазақ хандығының құрылуы - Қазақстан тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі. Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу және Түркістан аумақтарында орын алған әлеуметтік-экономикалық және этно-саяси процестер қазақ хандығының құрылуындағы заңды құбылыс еді. Расында, тарихи әдебиеттерде Шығыс-Дешті Қыпшақтың көшпелі тайпаларының бір бөлігін қазақ сұлтандары Керей мен Жәнібектің басшылығымен Шу мен Талас өзендерінің жазығына көшуі Қазақ хандығы құрылуының басталуы болды деген пікір бар. Қазақ халқының пайда болу мәселесін қарастырған кезде Қазақстан аумағында мекен еткен ежелгі тайпалардың өмір сүру тарихына тереңірек үңілген жөн.

Осы орайда бүгінгі тақырыпқа арқау болатын тақырып – қыпшақтар тарихы. Көшпелі тайпалардың осы тобының шығу тегі толық деңгейде зерттелмеген. Қолда бар тарихи, археологиялық және лингвистикалық мәліметтердің бары, әлі де болса қанағаттанарлықтай толық деңгейдегі мағлұматтар берді деп айту қиын. Ортағасырлық қыпшақтар тарихын тереңдете зерттеген ғалым-археолог С.Ақынжанов айтады: «Әртүрлі тарихи дерекке қарағанда, Қазақ даласының солтүстік аймағында XI-XII ғ.ғ. түркі тайпаларының хан билеген қыпшақтар конфедерациясы қалыптасты». Ұлан-байтақ аумақты иеленген олар Батыс Еуропа дерегінде «құмандар», орыс жылнамасында «половцы» деп көрсетілді. Әлбетте, халық, ұлт немесе этнос ұғымдары қыпшақ сөзімен тікелей байланысты, өйткені әр түрлі дереккөздер "қыпшақтар", "қумандар", "половцы" этникалық терминдерінің артында дала тайпалары мен руларының түрлі-түсті конгломераты жасырылғанын көрсетеді және олардың әрқайсының бір тайпалық ортақ «қыпшақ» атауына қаншалықты қатысты екенін зерттеу қазіргі кезде ең өзекті тақырыптардың бірі деп есептеймін.

Сонымен қатар, олардың ортақ өзіндік атауы бар екендігі туралы бірде-бір сенімді дәлел жоқ. "Құмандар", "қыпшақтар", "половцы" - бұл этнонимдер (дәлірек айтқанда, псевдоэтнонимдер, төменде көретініміздей) тек көрші халықтардың жазба ескерткіштерінде ғана сақталған, олардың тарихи шындыққа қаншалықты сәйкес келетіндігі де белгісіз. Тіпті "рулық одақ" термині де осы дала қауымдастығының толық тегін білуімізге жарамайды, өйткені онда ешқандай біріктіруші орталық - билеуші тайпа, тайпалық басқару органы немесе "патша" атауы болмаған. Бөлек қыпшақ хандары болды, бірақ барлық қыпшақтардың ханы ешқашан болған емес [1, 209]. Құман-қыпшақ тайпалары Шығыс Еуропа, Солтүстік Кавказ, Орта Азия және Батыс Сібірдің бірқатар халықтарының - татарлар, башқұрттар, ноғайлар, қарашайлар, қазақтар, қырғыздар, түрікмендер, өзбектер, алтайлар және т. б. қалыптасуы үшін этникалық субстрат ретінде қызмет етті.

"Куман" атауының шығу тегі оның фонетикалық баламасы арқылы "кубан" сөзіне жақын келеді (түркі тілдері үшін "м" және "б" сөздерінің ауысуы тән), ол өз кезегінде бозғылт сары түсті білдіретін "куба" сын есім түрінде қолданылады. Ежелгі түріктерде тайпа атауының түс семантикасы көбінесе оның географиялық орналасуымен байланысты болды. Бұл дәстүрдегі сары түс батыс бағытымен байланыстырылады. Осылайша, византиялықтар мен батыс еуропалықтардың "қумандар" / "кубандар" псевдоэтнонимі, XI ғасырдың екінші жартысы мен XII ғасырдың басында батыс тобын білдіретін этнонимдер есебінде қолданылып келген болатын. Қыпшақ тайпалық бірлестіктері Днепр мен Еділ арасындағы даланы басып алды. Бұл, әрине, Солтүстік Алтайдың құмандықтарының ата - бабалары - "кубан" / "куман" деп аталатын ерекше тайпаның болу ықтималдығын жоққа шығармайды [2, 316–323].

Тарихнамада маңызды рөл атқарған қызықты этимологиялық шындыққа сәйкес келмейтін пікірлер тұжырымы "половцы" сөзімен байланысты, ол тіпті ғалымдардың "құмандар"/"қыпшақтардың" этногенезі туралы идеяларын бұрмалаған. Оның шынайы мағынасы Ресейдің славяндық көршілеріне - поляктар мен чехтерге қатысы болмады, олар ондағы ескі славяндық "жүзу" сөзінің туындысын түсінбей, оны "жүзгіш" (Plawci/Plauci) терминімен аударды, ол "жүзгіш" сын есімінен пайда болды (плови, плови) - ескі орыс "жыныстық" сөзінің батыс славяндық аналогы болып табылады. Тарихи әдебиетте 1875 жылы "половец" сөзінің түсіндірмесі "жыныстық" деген сөзден шығады деп ортақ тұжырымдамаға ғалымдар келген болатын [3].

Бір кездері үлкен әскери күшке ие болған этникалық топ «динлиндер» өзінің ежелгі отанын жоғалтты, тілін өзгертті және жалпы түркі ағымы Қара теңіз даласының кеңістігін өз қарамағына бағындырды. Бірақ қазіргі олардың ұрпақтары алтын шашты, азиялық бет - әлпетке ие халықтардың ата-тегі ретінде қарастыруымызға болады [4, 430-431].

Киев Русімен алғашқы қатынастары. Халықтардың библиялық классификациясына сәйкес, орыс шежірешілері оларды "Мәсіхті өлім жазасына кескен" Исмайлдың ұрпақтары деп атады: "Исмаилдың ұлдары 12, нихжеден 4 тармақ тарайды: Торкмене, Печенези, Торци, Кумани, Половци, шөлден шыққан". Осының ішіндегі «половцы» тобына орыс жазушылары

жылы шырай танытпады, зерттелмеген еңбектерді менсінбей, бұл атау тарихи шындыққа сәйкес келмейді деп есептеп келді.

Кейбір есептеулерге сәйкес, XI ғасырдың екінші жартысында, оңтүстік орыс далалары әрқайсысы 30 000-нан 50 000 адамға дейін онға жуық үлкен половшылардың ордаларының қоныстандығы туралы деректер кездеседі [5, 115]. Половшылар өздерінің күші мен ықпалын күшейте отырып, даланың басқа тұрғындарын - торк пен печенегтерді бағындырып, ассимиляциялады. Әлеуметтік-экономикалық қатынастар саласында половцы көшпеліліктің бастапқы, тоборлық сатысында болды, бұл көшпенділердің тұрақты көшпелі орындарының болмауына байланысты дала тұрғындарының мобильдігімен сипатталады. XII ғасырдағы Византия шіркеуінің жазушысы Евстафий Солунский: "бұл тайпа бір жерде тұрақты тұра алмайды, қозғалыссыз қалмайды; оларда отырықшылық белгілер мүлдем жоқ, сол себепті де оларда мемлекеттілік болмады" деп баға береді.

Шынында да, әрбір половшылардың үлкен ордасы ақсақалдар - бектер мен хандар басқаратын жеке ру-тайпалық ұжым болды. Регенсбург Рабби Петахьясының (XII ғасыр) айтуынша, "кумандардың ортақ иелері жоқ, тек князьдер мен асыл тектен шыққан сұлтандары бар". Қажет болған жағдайда олар уақытша әскери одақтар құра алады, бірақ соғыс аяқталғаннан кейін қайтадан бұрынғы өміріне көшіп, жеке дара билеушілері билей береді, толық бір жалпы қыпшақтардың ханы есебінде қарастыратын хандары болмағандығын айтады.

1130 жылдардың ортасынан бастап Орыс жері интернационалдық қақтығыстардың негізгі алаңына айналған кезде, половшылар жекелеген орыс княздіктерінің әрқайсының одақтасы ретінде, жалдамалы әскер түрінде қызмет көрсеткендігі туралы деректер кездеседі. Әсіресе олардың қызметтерін Черниговтегі Ольговичи мен Юрий Долгоруки жиі пайдаланды. Сандық жағынан, половшылардың әскері әртүрлі деңгейде бағаланды. Шежірелерде князьдар арасындағы азаматтық соғыстарға 300-ден 7000-ға дейінгі половшылардың әскерінің болғандығы және олардың көп бөлігін атты әскер құраған. Бірақ половшылар одан да ауқымы зор үлкен қақтығыстарға да қатысқан. Мәселен, 1152 жылы «Еділ мен Жайық арасын мекендеген көшпелі тайпалар» 20000 мыңдық әскермен Юрий Долгорукийге көмекке келеді. Көне орыс жылнамаларында орыс кінәздары мен қыпшақ хандары арасында құдандалық байланыстар көп болғандығы өтірік емес. Мұндай алғашқы неке 1094 жылдан бастау алып, Киев князі Ярославтың немересі Святопольк Изяславич Тугорка ханның қызына үйленген. Половшылардан қыз алған тарихи кейіпкерлердің ішінде Владимир Мономах пен оның ұлдары Андрей Волынский мен Юрий Долгорукий, сондай-ақ Владимир Галицкий, Мстислав Удалой, Рурик Киев, Ярослав Всеволодович (Всеволодтың ұлы үлкен ұя) барлығы да қыпшақ қыздарына үйленгендер бар. Құнды дерек "Игорь Святославович полкі туралы жыр» шығармасында оның ағасы Всеволодтың анасы мен әжесі қыпшақ болғандығы туралы жазылған. Орыс князьдеріне үйленген половцы ханшайымдары өздерімен бірге туыстары мен қызметшілерін әкелгені сөзсіз. Осыдан біз орыс далаларына қыпшақ халықтарының өте көп мөлшерде шоғырланғандығын байқаймыз. Оған Чернигов князі Святослав Ольговичтің айтқан мына сөздері дәлел болады: «1158 жылы жеті қалада тек половшылардан көп халықты көрмедім» - деп шағымданады. Археологиялық деректер половшылардың Поросья аймақтарында көптеп өмір сүргендігін дәлелдейді [6, 22]. Поросьяның қыпшақтары, шамасы, қара клобуктардың құрамында болған болатын [7, 14].

Сонымен қорыта айтсам, биыл Қазақ хандығының 555 жылдығы қарсаңында қазіргі қазақ жерінде бұрынғы құрылған мемлекеттік құрылымдар тарихына да көңіл бөлінгеніміз орынды. Өйткені, олардың барлығы да Қазақ хандығының құрылуына, қазақ халқының қалыптасуына зор ықпал етті. Сондай мемлекеттің бірі моңғол шапқыншылығы қарсаңында бірнеше хандықтар құрып, кейін қазақ хандығының қалыптасуына ерекше үлес қосқан қыпшақ тайпаларының конфедерациясы еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бартольд В. В. История турецко-монгольских народов. Соч. М., 1968. т.V. с. 209).

2. Потапов Л. П. Из этнической истории кумандинцев // История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. с. 316–323
3. А. Куник (см. его прим. на с. 387 в кн.: Дорн Б. Каспий. О походах древних русских в Табаристан. // Записки Императорской Академии Наук. Т. 26. Кн. 1. СПб., 1875).
4. Никитин А. Л. Основания русской истории. М., 2001, с. 430–431
5. Плетнева С. А. Половцы. М., 1990. с. 115
6. Плетнева С.А. Древности черных клобуков // Свод археологических источников Москва, 1973. с.22
7. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов, Г.А. Федоров-Давыдов, Москва, 1966. с.14
8. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана Алматы. Гылым, 1995.

Қазіргі кезеңдегі Орталық Қазақстанның сақ дәуірі ескерткіштерін зерттеу тарихы

Үмітқалиев Д.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент К.К. Абдрахманова
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

XX ғ. 80-ші жылдарының соңынан Солтүстік және Орталық Қазақстанның ерте темір ғасырын зерттеу жұмысы кенінен жүргізіле басталады. Осы кезеңде зерттелген ескерткіштер спектрінің яғни зерттеудің кенеюімен сипатталады. Сарыарқа жерінде ескерткіштердің жаңаша түрлері ашылып зерттеу басталды. Олар обалар, тас мүсіндер және қоныстар мен қыстақтар. Материалдың жинақталуы Тасмола тарихи-этнографиялық қауымдастығының жергілікті нұсқаларының бөлінуіне, "мұртты" қорғандардың уақытымен этномәдени тиесілігіне көзқарастардың қайта қаралуына әкелді. Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі үшін тасмола археологиялық мәдениеті тарихындағы соңғы кезең ретінде Қорғантас кезеңінің бөлінуі болып табылады.

Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірінің ескерткіштеріне белсенді кешенді зерттеулер XX ғасырдың 80-ші жылдарында басталған. Незгізгі зерттеу аймағы Баянауыл-Қарқаралы аумағы болды. Зерттеу жұмыстарын Ә.Х. Марғұлан атындағы археологиялық институты А.З. Бейсеновтың жетекшілігімен Сарыарқа археологиялық экспедициясы жүргізді. 30 жылдық жұмысының нәтижесінде Тасмола мәдениетінің мазмұны туралы біздің көзқарасымыз айтарлықтай кеңейді. Ғылыми ізденістер бағыты мен алынған нәтижелерге сүйене отырып, Орталық Қазақстанның тасмола ежелгі дәуірлерін зерттеудің үшінші кезеңін екі кезеңге бөлуге болады: 1988-1997 жж.; 2000-2010 жж. Зерттеу тұрғысынан алғанда, бірінші кезең тасмола мәдениетін зерттеудің дәстүрлі тақырыптарын әзірлеумен сипатталады: жерлеу салтының бөлшектерін нақтылау, "мұртты" қорғандарды интерпретациялаудағы жаңа тәсілдер. 1988-1993 жылдары А. З. Бейсенов елуден астам обаны жерлеу орындарын қазып алды, оның отыз сегізі б.з.д. VII-IV ғасырларды қамтиды ал он үш оба III-I ғғ қамтиды., [1, 68 б.]. Жерлеу дәстүрі бойынша қызықты материалдар мен мәліметтер Павлодар облысы Баянауыл ауданы, Қарасор өзені маңындағы Майкубен 1, 2, 3 обалар тобын қазу нәтижесінде алынған. Мұнда сақ дәуірінің 11 қорғаны қазылды. Олардың ішінде Майкөбен 3 тобының он екінші обасында терістік белдігі бар жауынгерді жерлеген. Осы жерден жерлеулер бойынша жаңа материал болды [2, 15 б.]. Қазба жұмыстарымен қатар барлық мұрағаттық есептер көтерілді, жарияланған материалдар іздестірілді, тасмола тайпаларының жерлеу салтының белгілерін анықтау үшін статистикалық есептер жасалды және б. з. д. VII-II ғғ. дейінгі жораларды сипаттау тексерілді. Зерттеудің бірінші кезеңі А. З. Бейсеновтың кандидаттық диссертациясымен аяқталады. Диссертацияның қорытындысы жүз жетпіс обадан алынған материалдарында жасалған. Оның жүз елу бірі заттық жаракқа сәйкес екі хронологиялық кезеңге бөлінген: б. з. д. VII-VI ғғ. және б. з. д. V-IV ғғ. Үшінші